
УДК 51.74(091)(477)

М. Ю. БУРДІН,

*викладач кафедри теорії та історії держави і права
Харківського національного університету внутрішніх справ*

СУДОВІ УСТАНОВИ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО КРАЮ: ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИКИ ЦАРАТУ В ХІХ СТ.

Розглянуто особливості функціонування судових органів у Київській, Волинській та Подільській губерніях Російської імперії у ХІХ ст.

Невід'ємною складовою правової держави є існування ефективної судової влади, здатної по-справжньому захищати права громадян, державних організацій та установ від будь-

яких зазіхань і відновлювати порушені права. У цьому і полягає найважливіша гарантія прав і свобод людини. Роки незалежності України яскраво продемонстрували, наскільки складно

і водночас важливо створити таку систему правоохоронних установ, діяльність котрих би, з одного боку, відповідала новим політико-економічним умовам сьогодення та змінам у духовній сфері українського суспільства, а з іншого – сприяла усуненню деформацій правосвідомості і підвищенню рівня правової культури населення. Докорінну перебудову правоохоронних органів (у тому числі судових установ) на засадах, які притаманні розвинутій демократії, доцільно проводити, використовуючи вітчизняний історичний досвід. Безумовно, що ретельне дослідження судової реформи 1864 р., найбільш послідовної та радикальної із низки «великих реформ» Олександра II, має дуже важливе значення в комплексі наукових заходів забезпечення створення оптимальних організаційно-правових засад судоустрою в сучасній Україні.

Проблемі функціонування судових органів за особливих місцевих умов приділяли увагу вчені на різних етапах розвитку вітчизняної історико-правової науки. У радянський період досліджуване у статті питання порушували Б. В. Віленський, В. Ф. Горський, В. А. Стремівський. У сучасній науковій літературі проблема знайшла висвітлення у роботах О. Н. Ярмиша, Ю. А. Холода, В. С. Шандри тощо.

Разом з тим, комплекс питань щодо діяльності судових установ Київської, Подільської та Волинської губерній у XIX ст. у фаховій літературі розглядався дещо фрагментарно. Мета статті полягає у виявленні особливостей функціонування судових установ у губерніях Південно-Західного краю, розкритті впливу на їх діяльність чинників соціально-економічного, політичного та етнічного характеру. Наукову новизну статті становить авторський погляд на політику царського уряду щодо діяльності судових установ Правобережної України у XIX ст.

Після приєднання у 1793 р. до Російської імперії губернії Західного краю деякий час зберігали існуючий до цього судоустрій та судочинство Речі Посполитої. Зокрема, у цивільному судочинстві діяли Литовський статут та місцеві закони, у діловодстві використовувалася польська та російська мови.

За указом Олександра I від 27 січня 1821 р., у кримінальному судочинстві у «губерніях, від Польщі повернених» починає застосовуватися виключно імперське законодавство. Польське законодавство дозволялося використовувати лише у випадках, «коли російські закони виявляються недостатніми». Указом Миколи I від

25 червня 1832 р. було підтверджено ці положення. Застосування норм Литовського статуту та «польських конституцій» під час прийняття судових рішень здійснювалося під наглядом начальника губернії, який затверджував вироки, а також сенату, до якого кримінальні та слідчі справи направлялися для проведення ревізії провадження [1].

Після придушення польського повстання 1830–1831 років царат розпочинає активну русифікацію Західного краю. Упродовж 1831–1848 років діяв Комітет у справах Західних губерній, який був провідником політики самодержавства щодо поширення загальноімперського законодавства та адміністративного управління. Указом від 30 жовтня 1831 р. на території Правобережної України була запроваджена адміністративно-судова система, за зразком Великої Росії [3]. Існуюча система загальних судів приводиться у відповідність до загальноімперської судової системи: земські суди перейменовуються у повітові, а головні суди – у відповідні палати кримінального та цивільного суду [4, с. 5]. Скасовувалися посади підкоморіїв, комірників, хорунжих та возних, їхні функції передаються до повітових судів [5]. Найефективнішим засобом русифікації краю уряд вважав поширення російської мови. За поданням Київського військового губернатора 11 травня 1832 р. був виданий указ «Про запровадження російської мови у судочинстві Київської губернії» задля подолання «незручностей та труднощів, викликаних застосуванням у судочинстві польської мови» [6], а з 1 січня 1833 р. російська мова запроваджувалася у всіх судових установах Подільської та Волинської губерній [7].

Незважаючи на декларовану ліберальну позицію щодо місцевого населення, царський уряд обмежував участь місцевих панівних станів (наприклад купецтва, більшість якого становили євреї) в органах управління та суду [8].

Наприкінці 30-х років XIX ст. утворюється комісія для укладання проекту Зводу місцевих законів Західних губерній, який повинен був містити як норми Литовського статуту, так і певні положення зводу законів Російської імперії 1832 р., що викликалося місцевими особливостями, зокрема, формами землеволодіння. Підготовлений проект, що включив до себе закони про стани та цивільне законодавство, був поданий на розгляд Державної ради, однак остання його не затвердила [4, с. 6].

Значну роль у русифікації Південно-Західних губерній та знищенні національної правової системи Правобережної України відіграв

призначений у 1837 р. генерал-губернатором Київської, Волинської та Подільської губерній генерал Д. Г. Бібиков [9, с. 659]. Цей урядовець докладав чимало зусиль для поширення в зазначених місцевостях загальноросійського законодавства та зміцнення імперських адміністративно-судових органів. За поданням Д. Г. Бібікова було видано низку указів щодо зміцнення бюрократичного апарату, зокрема «Про заміщення посад членів повітових судів, які обиралися від дворянства, чиновниками від корони» від 15 квітня 1840 р., «Про посилення засобів поліції у деяких містах та повітах Волинської та Подільської губерній» від 10 травня 1840 р., «Про утворення складу присутствія повітових судів у Західних губерніях» від 4 грудня 1840 р. тощо [10; 11; 12].

25 червня 1840 р. за указом Миколи I на території Правобережної України поширювалося загальноросійське законодавство та припиняли дію Литовський статут і сеймові конституції. У вступній частині указу зазначалося, по-перше, що «Звід законів Російської імперії надає більші гарантії безпеки та власності підданам, ніж діючі в цих губерніях норми польського законодавства», а по-друге, підкреслювалося, що західні губернії є «споконвіку російськими за походженням, звичаями та навичками їх жителів» [13]. Таким чином, у Київській, Волинській та Подільській губерніях почали діяти російські закони в повному обсязі, місцеве законодавство припинило свою дію, судоустрій та судочинство уніфікувалися.

На підставі введення загальноімперського законодавства урядові кола розраховували, що універсальність та поширеність законів імперії приведе до державної єдності територій, що входили до складу Росії перш за все західних губерній, за офіційною термінологією, «споконвіку російських» земель [4, с. 9; 14, с. 28]. Дієвим знаряддям «обрусіння» Західного краю мала стати судова реформа 1864 р. [4, с. 10].

12 січня 1865 р. була утворена комісія для підготовки плану введення в дію Судових статутів 1864 р. До її складу увійшли як відомі діячі судової реформи С. І. Зарудний, М. А. Буцьковський, О. М. Плавський, так і юристи — П. А. Зубов, Я. Г. Єсіпович, М. Є. Ковалевський, О. І. Квіст, М. Г. Прінтц, Г. К. Репінський, О. О. Кнірім. Очолив комісію В. П. Бутков, під керівництвом якого раніше були складені проекти Судових статутів.

У висновках комісії щодо введення Судових статутів думки членів розділилися. Меншість (С. І. Зарудний, М. А. Буцьковський та

О. І. Квіст) виступали за введення Судових статутів одночасно у всіх внутрішніх губерніях європейської Росії. Більшість із восьми членів комісії виступала за поступове введення судових статутів у повному обсязі, починаючи з десяти губерній, що утворювали судові округи столиць [15, с. 405].

Висновки комісії були внесені на розгляд міністрів, сенаторів, обер-прокурорів та юристів-практиків [16]. У результаті обговорення була затверджена думка більшості, внаслідок чого 19 жовтня 1865 року було прийнято Положення про введення в дію Судових статутів 1864 року, за яким утворювалися округа Московської та Санкт-Петербурзької судових палат, до складу яких увійшло десять губерній [17].

Введення статутів спочатку в столицях обгрунтовувалося фінансовими, кадровими та іншими причинами. Г. А. Джаншиєв вбачав у цьому слушний привід, який приховував «охолодження» уряду до проведення судової реформи, що було пов'язано з посиленням реакції внаслідок подій 1863 р. [15, с. 406]. Хоча причини, на наш погляд, могли бути більш прозаїчними. Так, у своєму відгуку сенатор Б. П. Мансуров підкреслював, що при обранні місцевостей для введення Судових статутів у 10-ти губерніях члени комісії керувалися виключно: а) зібранням спеціальних відомостей лише для 10-ти губерній (повне зібрання судово-статистичних відомостей про всі 32 губернії було видано лише у 1866 р.); б) географічним положенням восьми губерній відносно двох столичних (взагалі географічне розташування та наявність шляхів були одними з головних показників для віднесення тієї або іншої місцевості до округу судової палати, що пояснює розбіжність судових округів з адміністративно-територіальними одиницями); в) Міністерству юстиції було зручніше здійснювати нагляд за рухом судових справ саме в зазначених губерніях [16, с. 40].

Поширення дії Судових статутів на території Правобережної України було дуже повільним та проходило у два етапи. Це пояснювалося особливим станом Західного краю, яке відбивалося, по-перше, у відсутності дворянських виборів та недопущенні осіб польського походження до виборних посад та посад «за призначенням від уряду», а по-друге, у відсутності в південно-західних губерніях «російського елементу» землеволодіння, який міг бути запорукою утворення «благонадійних» земських установ.

Обставини, що призвели до припинення дворянських виборів та заборони обіймання

посад поляками, виникли у Подільській губернії у вересні 1862 року. Під час губернських виборів у м. Подільськ дворяни подали Олександр II клопотання, у якому критикували існуючий порядок управління та заявляли про приєднання Подільської губернії до Царства Польського. Олександр II сприйняв це подання як зазіхання на цілісність імперії, винні були покарані, всі виборні посади від дворянства Подільської губернії мали замінити чиновники від корони. Після поширення Польського повстання 1863 р. на територію Київщини та Волині дворянські вибори у цих губерніях також були відкладені, а поляки позбавлені адміністративно-судових посад [4, с. 22].

Після придушення у Правобережній Україні польського повстання 1863 року царат змінює до цього достатньо ліберальну політику щодо поміщиків та міщан польського походження [18, с. 236]. Русифікація західних губерній продовжувалася примусовим шляхом. Дії царського уряду спрямовувалися передусім на зменшення кількості землеволодінь польських поміщиків через заборони на придбання землі поляками. Також стимулювалося збільшення кількості землеволодінь поміщиків російського походження [19]. Вважалося, що після зосередження двох третин землеволодінь у руках осіб «не польського походження» стане можливим введення земських установ, а згодом і запровадження Судових статутів [4, с. 25]. Політика уряду щодо поляків викликала їх природне незадоволення. Необхідно зазначити, що «русифікація» землеволодінь йшла повільно. Незважаючи на всі прийняті заходи, земські установи були введені в правобережних губерніях України лише в 1911 р.

Питання проведення судової реформи в західних губерніях викликало протилежні думки серед сучасників. Якщо одні вказували на неможливість уведення в повному обсязі судових статутів на цих територіях через політичні причини (М. П. Семенов), то інші (М. М. Колмаков, М. К. Ренненкампф) виступали за якнайшвидше поширення судової реформи як «могутнього знаряддя, за яким лише можливо об'єднання західного краю з Росією» [16, с. 63; 4; 20].

Уряд опинився в достатньо складному становищі. Введення судових статутів в повному обсязі, насамперед виборних начал при обранні мирових суддів та присяжних засідателів, позастановість посад викликали загрозу проникнення «польського та єврейського елементу» в судові установи, а також до лав адвокатів (щоправда, незважаючи на це, більшість при-

ватних повірених у 1881 р. у Київському мировому окрузі становили «міщани юдейського віросповідання» [21, с. 55]). У свою чергу, запропоноване застосування в Західних губерніях законодавства, пристосованого до місцевих умов, суперечило імперській стратегії дії «у споконвіку російських землях» виключно російського законодавства та виокремлювало губернії Правобережної України серед інших, що негативно впливало на хід русифікації. За таких умов царський уряд прийняв рішення спочатку ввести в західних губерніях мирові судові установи окремо від загальних, а згодом ввести Судові статuti в повному обсязі [20].

Указом імператора від 23 червня 1871 р. у Київській, Волинській, Подільській та шести західних губерніях були введені «Тимчасові правила про устрій мирових судових установ», які повинні були діяти до заснування земських установ. Намагання уряду обмежити доступ «польського елементу» до судових установ призвело до порушення основного принципу мирової юстиції – виборності суддів. За «Тимчасовими правилами» дільничні мирові судді в Правобережній Україні призначалися на посаду міністром юстиції за поданням місцевого начальства [22].

За іронією долі, в умовах зміцнення реакційної політики царату «тимчасові» зміни до формування мирової юстиції в Західних губерніях виявилися достатньо «прогресивними» та «зручними». Вони стали предтечею утвореного 12 липня 1889 р. інституту земських дільничних начальників.

Наступним етапом проведення Судової реформи у Правобережній Україні стало введення Судових статутів у повному обсязі. Указом від 19 липня 1877 р. декларувалося введення Судових статутів в повному обсязі на території західних губерній, при цьому не встановлювалися терміни створення нових судових установ, проте детально регламентувалося обмеження кількості осіб «юдейського віросповідання» серед присяжних засідателів. Київська, Волинська та Чернігівська губернії утворювали округ Київської судової палати. Подільська губернія належала до округу Одеської судової палати [23]. Лише 11 грудня 1879 р. було видано указ про терміни введення в дію Судових статутів у Київській, Волинській та Подільській губерніях, а 14 червня 1880 р. затверджуються терміни відкриття в Правобережній Україні загальних судових установ [24; 25].

Незважаючи на прийняті царським урядом заходи щодо викорінення «польського елементу»,

наприкінці XIX ст. серед дрібних чиновників суду залишалося багато поляків, які переважно саботували проведення русифікації. 11 грудня 1889 р. губернатор Подільської губернії таємною запискою доповідав міністру внутрішніх справ: «У канцелярії Кам'янець-Подільського окружного суду використовується службовцями переважно польська мова. Багато чиновників, якщо не сказати – більшість, поляки, особливо в цивільних канцеляріях. Пояснення з просителями провадяться російською мовою, без будь-яких незручностей, у тому числі й з особами, що вільно розмовляють російською. Коментарі до такого недоречного тутешньому краї порядку зайві» [26]. В анонімному листі до подільського губернатора від 27 лютого 1891 р. повідомлялося, що «залишилось у За-

бужисі багато польських чиновників різних відомств: внутрішніх справ, фінансів, контролю й особливо юстиції. Чиновники польські від юстиції більше за всіх шкоди завдають православ'ю» [27]. Намагання уряду силоміць провести «русифікацію» Західного краю виявилися марними.

Таким чином, спроба царату вирішити етнополітичні проблеми імперії шляхом поширення російського законодавства на Правобережну Україну виявилася невдалою. Судова реформа 1864 року, яка мала стати «знаряддям обрусіння» Південно-Західного краю, виявилася одним із засобів каральної та шовіністичної політики уряду. Бажаного ефекту об'єднання «споконвіку Руських земель» в умовах поліетнічного суспільства правлячі кола імперії не отримали.

Список використаної літератури

1. О решении в возвращенных от Польши губерниях дел уголовных и следственных на основании Польских узаконений тогда только, когда Российские оказываются недостаточными // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 2. – Т. VII. – 1833. – № 5459.
2. Брокгауз Ф. А. Энциклопедический словарь : в 46 т. Т. 15 / Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – СПб., 1895. – 960 с.
3. О присвоении всем присутственным местам и должностным лицам в Западных губерниях тех наименований, какие существуют в великороссийских губерниях // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 2. – Т. VI. – Отд. 2. – 1831. – № 4894.
4. Колмаков Н. М. Записка о судебной реформе в западном крае вообще и в частности в Киевской губернии / Н. М. Колмаков. – К., 1872. – 32 с.
5. Об уничтожении в возвращенных от Польши губерниях должностей: подкомориев, коморников, возных и хорунжих // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 2. – Т. VII. – 1833. – № 5068.
6. О введении русского языка в судопроизводство по всей Киевской губернии // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 2. – Т. VII. – 1833. – № 5354.
7. О введении русского языка по судопроизводству в Подольской и Волынской губерниях // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 2. – Т. VII. – 1833. – № 5407.
8. Об устройстве присутственных мест в возвращенных от Польши губерниях // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 2. – Т. XI. – Отд. 1. – 1836. – № 9226.
9. Брокгауз Ф. А. Энциклопедический словарь : в 46 т. Т. 3 / Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – СПб., 1892. – 952 с.
10. О замещении должностей членов уездных судов, избираемых от дворянства, чиновниками от короны // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 2. – Т. XV. – Отд. 1. – 1840. – № 13386.
11. Об усилении способов полиции в некоторых городах и уездах Волынской и Подольской губерний // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 2. – Т. XV. – Отд. 1. – 1840. – № 13465.
12. Об образовании состава присутствия уездных судов в западных губерниях // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 2. – Т. XV. – Отд. 1. – 1840. – № 14016.
13. О распространении силы и действия Российских гражданских законов, на все западные возвращенные от Польши губернии // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 2. – Т. XV. – Отд. 1. – 1840. – № 13591.
14. Удалов С. В. Государственная идеология и политика на национальных окраинах Российской империи во второй четверти XIX века (на примере западных и северо-западных губерний) / С. В. Удалов // Проблемы истории российской цивилизации : сб. науч. статей. – Саратов : Научная книга, 2007. – С. 22–40.
15. Джаншиев Г. А. Из эпохи великих реформ / Г. А. Джаншиев. – М., 1894. – 716 с.
16. Замечания сенаторов и обер-прокуроров на соображения комиссии, Высочайше учрежденной для окончания работ по преобразованию судебной части. – СПб., 1865. – 94 с.
17. Положение о введении в действие Судебных уставов 20 ноября 1864 года // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 2. – Т. XL. – Отд. 2. – 1865. – № 42587.
18. Марахов Г. И. Польское восстание 1863 года на Правобережной Украине / Г. И. Марахов. – К. : Наук. думка, 1967. – 252 с.
19. О воспрещении лицам польского происхождения вновь приобретать помещичьи имения в 9-ти западных губерниях // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 2. – Т. XL. – Отд. 2. – 1865. – № 42759.

20. Ренненкамф Н. Еще о сущности судебной реформы и о применении ее в югозападном крае / Н. Ренненкамф. – К., 1866. – 28 с.
21. Обзор десятилетней деятельности мировых судебных установлений Киевского мирового округа (1872–1881 гг.). – К., 1882. – 55 с.
22. Правила об устройстве мировых судебных установлений в губерниях: Виленской, Ковенской, Гродненской, Киевской, Волынской, Подольской, Минской, Витебской и Могилевской, впредь до введения земских учреждений // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 2. – Т. XLI. – Отд. 1. – 1871. – № 49750.
23. О введении в действие судебных уставов 20 ноября 1864 года, в полном их объеме, в девяти западных губерниях // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 2. – Т. LII. – Отд. 2. – 1877. – № 57589.
24. О сроке введения судебных уставов 20 ноября 1864 года, в полном их объеме, в губерниях Киевской, Волынской и Подольской // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 2. – Т. LIV. – Отд. 2. – 1879. – № 60269.
25. О сроке открытия общих судебных установлений в губерниях Киевской, Волынской и Подольской на основании уставов 20 ноября 1864 года // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 2. – Т. LV. – Отд. 1. – 1880. – № 61093.
26. Секретная записка губернатора Подольской губернии министру внутренних дел от 11 декабря 1889 г. // ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 542. – О.з. 34. – А.с. 3–4.
27. Анонимное письмо губернатору Подольской губернии от 27 февраля 1891 г. // ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 542. – О.з. 34. – А.с. 22.

Надійшла до редколегії 24.01.2011

**БУРДИН М. Ю. СУДЕБНЫЕ УЧРЕЖДЕНИЯ ЮЖНО-ЗАПАДНОГО КРАЯ:
ОСОБЕННОСТИ ПОЛИТИКИ ЦАРИЗМА В XIX СТ.**

Рассмотрены особенности функционирования судебных органов в Киевской, Волынской и Подольской губерниях Российской империи в XIX ст.

**BURDIN M. COURT AGENCIES OF SOUTH-WESTERN LAND:
PECULIARITIES OF TSARIST POLICY IN XIX CENTURY**

Peculiarities of court agencies' functioning in Kyiv, Volyn and Podolsk provinces of Russian Empire in XIX century are reviewed.